

DE LA CABANA A LA CIUTAT. EL POBLAMENT A LA CESSETÀNIA OCCIDENTAL ENTRE EL BRONZE FINAL I L'IBÈRIC FINAL (XII/VIII ANE – II/I ANE)

Protohistòria, Cessetània, poblament, jerarquització, paisatge

Joan Canela Gràcia*

A partir de los nuevos datos obtenidos de excavaciones arqueológicas recientes y de la recopilación i revisión de toda la información que se ha originado hasta el día de hoy sobre la evolución de la población en la Cessetània occidental, planteamos las hipótesis sobre las cuales trabajamos en la realización de nuestra tesis doctoral.

Protohistoria, Cessetania, población, jerarquización, paisaje

A partire dai nuovi dati provenienti da recenti scavi archeologici realizzati nella Cossetania occidentale e unitariamente alla raccolta e alla revisione degli studi previamente prodotti in relazione alla propria evoluzione insediativa, in questa sede, proponiamo le tematiche da cui ha preso avvio la nostra ricerca e la nostra tesi dottorale.

Protostoria, Cessetania, insediamento, gerarchizzazione, paesaggio

We have new data from last years archaeological fieldwork for studying the settlement evolution of western Cessetania. We have put them together with the information we have nowadays about this topic and we have proposed our hypothesis, which will be the base for our research.

Protohistory, Cessetania, settlement, hierarchisation, landscape

141

INTRODUCCIÓ

Aquest article és fruit de la realització del Treball de Recerca del Màster en Arqueologia Clàssica de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica: *Evolució del poblament i del paisatge en les valls del Francolí i Gaià entre el bronze final i l'ibèric final (XII/VIII ane - II/I ane)*, tutoritzat per la Dra. Carme Belarte (professora d'investigació ICREA adscrita a l'ICAC) i pel Dr. Ignacio Fiz (investigador de l'ICAC). Aquest treball va ser defensat davant d'un tribunal l'any 2009. Per una altra banda, també és resultat de la investigació realitzada gràcies al suport obtingut per l'atorgament del XX premi Rodón-Giró per la Fundació Ciutat de Valls el 2008.

L'objectiu principal d'aquesta publicació és exposar les hipòtesis sobre l'evolució del poblament i del paisatge a la Cessetània occidental que va generar aquesta prime-

ra recerca, a partir de les quals volem explicar quin va ser el recorregut que van seguir les societats indígenes del bronze final amb un poblament dispers, itinerant i clarament no jerarquitzat fins arribar a un sistema d'ocupació del territori amb un important fenomen proto-urbà (que potser ens hauríem de començar a plantejar com urbà) que tenim ben documentat durant l'ibèric ple, amb una societat complexa definida i jerarquitzada, formada per nuclis d'hàbitat de característiques diferents que assumeixen un rol específic en el poblament.

Amb aquesta finalitat hem seguit el següent procediment: centrant-nos en els casos d'estudi concrets, els assentaments que aporten més informació, hem construït un discurs diacrònic que dona una visió general sobre l'evolució del poblament a nivell territorial. Som conscients del fet que treballem amb informació molt fragmentària i en cap cas pretenem plantejar les hipòtesis de treball d'una

* Investigador en formació. Institut Català d'Arqueologia Clàssica. jcanela@icac.cat

manera definitiva. És més, estan fonamentades en hipòtesis proposades anteriorment per altres investigadors, que defensen l'estructuració d'un poblament durant el període ibèric basat en l'existència de nuclis de diferent ordre segons la seva categoria i rellevància (Asensio *et al.* 2001), propostes que hem matisat lleugerament a partir de les dades amb les quals hem treballat.

HISTÒRIA DE LA RECERCA

El primer gran investigador de la prehistòria i la protohistòria a la província de Tarragona va ser Salvador Vilaseca, que va començar la seva recerca a principis de segle passat i va seguir treballant fins ben entrada la segona meitat del mateix segle. En la seva obra culminant, *Reus y su entorno durante la prehistoria*, va publicar la primera ordenació i periodització de la prehistòria de la Catalunya meridional (Vilaseca 1973).

Són de vital importància els projectes de recerca realitzats a partir dels anys 80 del segle passat en l'àmbit de la Cessetània, especialment en el seu sector oriental. En aquest sentit, cal destacar els treballs duts a terme per Joan Sanmartí, catedràtic de la Universitat de Barcelona, i el seu equip (Sanmartí/Santacana/Pou 1993; Asensio *et al.* 1998; Sanmartí 2004). Joan Sanmartí ha centrat part de la seva tasca investigadora en l'organització política del món ibèric a l'entorn dels estats arcaics.

També hem de citar altres treballs en l'àrea cessetana, com els de Pere Giró al Penedès (Giró 1947-1948; Giró 1960-1961), Albert López Mullor a Darró (López Mullor *et al.* 1999), les excavacions arqueològiques d'Olèrdola (Rovira/Batista/Molist 1991; Bosch *et al.* 2004), a l'assentament ibèric de Tarragona (Burés *et al.* 1993), al Pla de Santa Bàrbara de Montblanc (Otiña 2007), al Vilar de Valls (Fabra/Vilalta 2008), així com el primer estudi sistemàtic sobre el poblament a l'època ibèrica al Baix Camp fet per Ester Ramon (Ramon 1988).

Fruit de les tres dècades de recerca de l'equip liderat per Joan Sanmartí són les investigacions d'Alejandro Ros centrant la seva recerca en la transició de l'ibèric ple a la definitiva romanització a la Cessetània (2005b).

L'investigador Isaías Arrayás va estudiar el poblament durant l'ibèric ple en l'entorn més immediat de Tarragona (Arrayás 2005).

Centrant-nos més concretament en la Cessetània occidental, hem de fer referència al projecte *Ager Tarraconensis*, en el marc del qual es realitzaren diverses campanyes de prospeccions arqueològiques entre el 1985-1990, en la riba esquerra del riu Francolí i en el seu curs mitjà i baix. Encapçalat per Simon Keay de la University of Southampton i Martin Millet de la University of Durham, també va comptar amb la col·laboració de professors i investigadors de la Universitat de Barcelona i la Universitat Autònoma de Barcelona. La investigació es va centrar sobretot en la definició del poblament en època romana, però també va

incloure en l'estudi el període ibèric i el tardo-antic (Carreté/Keay/Millet 1995). El segon gran projecte de prospeccions arqueològiques i en certa manera hereu de l'anterior va ser el Projecte *Ager Tarraconensis* (PAT). El paisatge arqueològic antic a la dreia del riu Francolí, que es va desenvolupar entre el 2005 i el 2010. Va ser un projecte pluridisciplinar dirigit pels investigadors de l'ICAC Marta Prevosti i Josep Guitart, dins el qual es van dur a terme un seguit de campanyes de prospecció extensives i intensives que van aportar noves dades sobre l'evolució del poblament (Prevosti/Guitart 2010).

EL PAISATGE EN L'ANTIGUITAT

Actualment ens trobem davant d'un paisatge que ha estat fortament modificat durant el darrer mig segle, especialment en el litoral. Té elements típicament mediterranis, com una orografia irregular en la qual en distàncies relativament properes al mar podem trobar relleus muntanyosos que assoleixen alçades importants (les més destacades a les muntanyes de Prades, que superen els 1000 m), als peus dels quals s'obren àmplies zones de plana. Els cursos fluvials són modestos, podent assolir cabdals molt importants degut a fenòmens de caire torrencial. Els dos rius principals són el Francolí (62 km de longitud i cabal mitjà al seu pas per l'estret de la Riba és de 1,4 m³/s) i el Gaià (66 km de longitud). En tot el territori existeix un conjunt de barrancs i rieres que marquen i excaven profundament l'entorn, deixant una marca molt característica en el paisatge.

Els principals recursos minerals es localitzen a les muntanyes de Prades, on existeixen vetes de galena (plom argentífer) i en certs punts coure. Actualment l'equip de la professora Núria Rafel de la Universitat de Lleida està duent a terme un projecte d'investigació sobre l'exploració d'aquests recursos al llarg de l'antiguitat i l'època medieval. Un altre punt en el qual també hi ha presència de recursos minerals és al massís de Bonastre, al sud de la Serralada del Montmell, on hi ha vetes de plom argentífer i ferro (fig. 1).

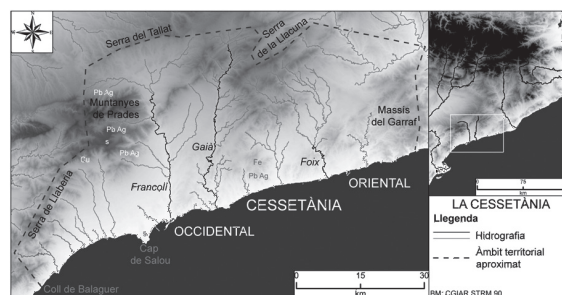

Figura 1. La Cessetània. Ubicació geogràfica i recursos minerals del sector occidental. Els límits són aproximats i delimitats pels accidents geogràfics que creiem que defineixen millor el seu àmbit territorial.

Si ens acostem al territori a través de les referències de les fonts textuales antigues sobre la Cessetània, veiem que són breus i poc definides. Avíè descriu un litoral poc accidentat amb platges d'arena, aiguamolls i estanys, típicament mediterrani (*Or. marit.* 512-519). Aparentment la seva obra podria estar basada en un periple massaliota del segle VI o V ane. Un altre autor antic, Estrabó, destaca que Tarragona està aixecada sobre un golf (*Geograf.* 3, 6-7). És possible que aquesta impressió estigués causada per una desembocadura del riu Francolí més oberta al mar, cosa que junt amb una topografia antiga de Tarragona diferent a la que coneixem avui en dia hauria facilitat que aquest punt funcionés com a port natural. La pròpia dinàmica natural dels sediments del riu hauria anat tancant poc a poc aquest espai marítim al llarg del temps. Plini el Vell associa Tarraco i la *regio Cessetania* al riu *Subi* (*Nat. Hist.* 3. 418-30), el qual o no ha estat identificat o bé es tracta d'un error de Plini, ja que l'antic nom del Francolí era *Tulcis*.

Per aproximar-nos al paisatge antic disposem dels estudis que es van realitzar sobre el Baix Penedès (Bolòs 2003; Burjachs/Schulte 2003), les anàlisis antracològiques de l'Era del Castell (el Catllar) i la sitja de la Plaça de Sant Andreu (la Selva del Camp) (Allué 2003) i l'estudi pol·línic realitzat a l'aiguamoll de la Sèquia Major (la Pineda, Vila-seca).

L'aproximació al paisatge antic del Baix Penedès es va realitzar a partir d'un sondeig fet a la llacuna de Creixell (Tarragonès), en l'àmbit de la Cessetània occidental i els resultats del qual també han de ser considerats adequats per part de la zona estudiada. D'aquests es despenia la importància del pi com l'arbre més present des d'un moment molt anterior a l'edat del bronze, compartint espai amb alzinars mixtes d'alzina-garric, roures i sureres. A les cotes més altes hi hauria una feble presència del faig, *carpinus* i avet. La progressiva antropització del territori es començaria a notar a partir del bronze final, període durant el qual els terrenys de cultiu i els espais destinats a la ramaderia anirien guanyant terreny a la massa forestal, sense que s'arribés a explotar el territori d'una manera excessivament intensa. Aquest panorama s'accentuà una mica més durant l'edat del ferro, consolidant-se els conreus de cereals, els plantatges o les cannabàcies (indústria tèxtil) i on també destaca el sensible augment de la presència de l'olivera/ullastre i de la vinya, cosa que podria indicar el cultiu d'aquestes dues espècies. Un altre element destacat és l'aparició del castanyer durant aquesta època. En les zones immediates al curs d'aigua trobaríem boscos de ribera formats per avellaners, verns, oms, salzes i tamarius. Tot aquest panorama es mantindria al llarg del període ibèric, amb un augment constant de l'explotació agrícola i ramadera del territori, i fins el segle I ane no hi hauria canvis substancials, amb l'extinció del *carpinus* i el manteniment de l'avet i el faig, però

en zones marginals, que perdrien terreny a costa de la roureda. També apareix el cultiu del noguer, sembla que introduït pels romans (Burjachs/Schulte 2003, 249-254; Bolòs 2003, 239-248).

En un altre sondeig realitzat a l'aiguamoll de la Sèquia Major (la Pineda, Vila-seca) l'any 2007, els resultats van ser similars però amb alguns matisos. A partir del 600 ane es feien més evidents els símptomes d'activitat humana en l'entorn, amb una reducció de la massa forestal que evidencia un procés de desforestació que afecta principalment les pinedes i les formacions de llentiscle, però també alzinars i bosc de ribera, junt amb un primer moment d'activitat cerealícola. Posteriorment els indicis agrícoles es dilueixen mentre s'incrementen els valors de gramínies i de taxons indicadors de medis pertorbats, sense que es documentin pics d'olivera/ullastre o de vinya, com en el cas de l'estany de Creixell. Entre el 600 i el 200 ane es produeix un període de major desforestació i l'extensió per la plana litoral de l'*Artemisia*, element que indica l'obertura d'espais forestals per al conreu o la ramaderia. Entre el 200 ane i el 600 ane, l'alzinar i la roureda es regeneren, mentre que la pineda segueix retrocedint, cosa que sembla indicar un alleujament de la pressió antròpica en els sectors de l'interior i es centra més en el litoral (Riera *et al.* 2010, 166-171).

De les anàlisis antracològiques dutes a terme per Ethel Allué en els jaciments de l'Era del Castell (El Catllar) i la sitja de la Plaça de Sant Andreu (La Selva del Camp) es desprèn que els resultats exposats no desentonen molt respecte allò que s'ha explicat anteriorment, però som conscients que els jaciments estudiats són pocs per un àmbit territorial tan gran. L'estudi dels carbons i llavors recuperats a l'Era del Castell (el Catllar) constataren una major explotació de l'entorn a partir del bronze final, i en la fase corresponent a l'edat del ferro es van identificar taxons de vinya, que no es documenten ni abans d'aquest període ni a posteriori. En canvi, l'ullastre/olivera és present en totes les fases d'aquest jaciment, cosa que podria ser un indicatiu del seu cultiu. A la sitja de la Plaça de Sant Andreu (Selva del Camp), corresponent a l'ibèric ple, no es documenta ni vinya ni ullastre/olivera (Allué 2003). És molt difícil arribar a conclusions sòlides només a partir de l'estudi antracològic de dos jaciments, per la qual cosa no podem afirmar que aquesta fos una tendència general en el territori.

EL POBLAMENT DURANT EL BRONZE FINAL. LA GENERALITZACIÓ DE L'HÀBITAT A L'AIRE LLIURE

Durant el bronze final en el NE peninsular es defineixen de manera clara dues tradicions d'hàbitat diferents; en la Depressió Occidental proliferen petits poblats realitzats amb pedra i ubicats dalt de petits turons, mentre

que en la costa i la Depressió Prelitoral es construeixen cabanes fetes de materials peribles localitzades en els millors terrenys agrícoles, consolidant una tendència que tindria inicis en el bronze inicial. La dinàmica de les zones més interiors també sembla tenir un origen més antic (López Cachero 2007, 101).

Possiblement, el retard en l'aparició dels hàbitats proto-urbans a la costa respecte a l'interior pugui estar relacionat amb la situació ecològica de la zona costanera, en la qual les condicions de salubritat produïdes per la presència de zones pantanoses o aiguamolls hauria dificultat la possibilitat d'establir-s'hi i explotar-los agrícolament (Sanmartí/Santacana 2005, 44). Aquest tipus d'hàbitat de petits grups familiars i de caire temporal podria correspondre a un patró d'explotació itinerant i cíclica d'un sol territori per una població molt petita, amb un sistema d'agricultura d'artiga itinerant (Sanmartí/Santacana 2005, 39).

Els jaciments que hem pogut treballar d'aquest període també són malauradament escassos, però a partir de les dades de què disposem creiem que aquest territori es correspon al model d'hàbitat de la zona costanera i de la Depressió Pre-litoral, descrit anteriorment. Malgrat això, les coves haurien continuat sent un lloc d'hàbitat en moments puntuals, en zones de baixa i mitjana muntanya (Maya/Petit 1994, 331- 332; Francés/Pons 1998, 33-35). Hi ha un gran nombre de cavitats en el territori que semblen haver estat ocupades puntualment durant aquest període, però faria falta una gran tasca de revisió de materials i una recerca més aprofundida per poder definir amb més exactitud la cronologia i la naturalesa d'aquesta ocupació. Aquestes es concentren sobretot en les Muntanyes de Prades i solen ser properes a cursos d'aigua.

Per una altra banda existeixen abrics que també semblen haver estat ocupats durant aquest període. Alguns destaquen per la peculiaritat d'estar decorats amb pintures rupestres que, *grosso modo*, s'han situat en l'edat del bronze, sense més precisió cronològica. Un dels millors exemples és el conjunt del Mas d'en Britus (Montblanc). L'estil pictòric és esquemàtic-abstracte, amb figures difícils d'interpretar. Treballem amb la hipòtesi que podrien estar vinculades amb petites rutes de transhumància, que connectarien les planes properes amb les Muntanyes de Prades. Respecte a l'hàbitat a l'aire lliure, els casos que tenim més ben documentats són l'Era del Castell (El Catllar), el Castell de Selmella (El Pont d'Armentera), la Mussara (Vilaplana) i el poblat de la Serra (Vilaverd).

A l'Era del Castell es van documentar dues cabanes en la primera fase d'ocupació de l'assentament, d'una de les quals es localitzaren nou forats de pal i de l'altra set, amb diàmetres que oscil·laven entre els 18 i els 40 cm. Les estructures defineixen una planta ovalada que mesuraria entre quatre i cinc metres de llarg per tres d'ample, amb una superfície útil d'entre 12m² i 15m².

En el centre d'ambdues es van localitzar restes de llars simples, realitzades directament sobre el sòl preexistent, que també funcionaria com a paviment (Fontanals/Otiña/Vergès 2006). Sota un dels fogars es localitzaren dos forats de pal més, que s'atribuïren a una ocupació de l'indret anterior, durant el bronze mitjà. A nivell geogràfic controla el curs del Gaià, ubicat sobre un torrent que hi desemboca i que neix a poca distància en direcció oest (1,6 km) (fig. 2).

El castell de Selmella (Pont d'Armentera) es troba ubicat controlant una via de pas entre la costa i l'interior, a través d'una petita vall on discorre el torrent de Collmagí, entre la serra Morena i la serra de Comaverd, i que pel coll de Valls dona accés a la Conca de Barberà. En el seu entorn hi ha elements que ens fan pensar que antigament hauria tingut una fàcil disponibilitat de recursos hídrics, com un petit estany avui sec al peu del castell o la font Voltada, que es troba relativament a prop de l'assentament (700 m). En el sector A del jaciment, sota les estructures medievals i un nivell estratigràfic datat amb certes reserves pels seus excavadors en l'edat del ferro, es van documentar cinc forats de pal excavats a la roca associats amb materials ceràmics del bronze final, que delimitarien el lateral d'una cabana (López/Serra, 2009). La disposició dels forats suggereix una orientació est-oest de l'estructura. A més dels mencionats abans, es documentaren altres tres possibles forats de pal de cronologia indeterminada (fig. 2).

La Mussara (Vilaplana) a les Muntanyes de Prades, va ser objecte d'excavacions entre el 1976 i 1977, en les quals es documentaren un mur que va ser interpretat com una muralla i un sector d'hàbitat, que va ser localitzat en el sector NO del jaciment on es va documentar una cabana adossada a uns grans blocs de pedra calcària. La superfície de l'habitació era de 15m², lleugerament més gran que les documentades a l'Era del Castell i estava orientada vers al sud. En un retall antròpic a la roca s'hi havia ubicat la llar de foc, formada per un enllosat de pedres planes, entre els quals hi havia molins barquiformes de pedra granítica reaprofitats. A l'esquerra de la llar hi havia un altre retall antròpic a la pedra, emprat com un petit dipòsit de provisions. També disposava d'una banqueta i en els límits de l'habitació es documentaren tres forats de pal, que junt amb el suport posterior de la roca calcària sostenien el sostre i les parets. A partir del registre material, les restes de fauna i la seva ubicació en un indret de pas tradicional de carrerades, Jordi Rovira i Joan Santacana defensaren que es tractava d'una petita comunitat ramadera (Rovira/Santacana 1982, 95-97).

Un altre indret d'interès és el poblat de la Serra (Vilaverd). Situat estratègicament en la confluència del riu Brugent amb el riu Francolí i dominant l'estret de la Riba a 315m d'alçada. Va ser descobert en el marc del projecte de recerca "Poblament prehistòric i evolució paleoambiental a les conques dels rius Francolí i Gaià", dirigit per Francesc

Vergès, Josep Zaragoza i Josep Maria Vergès. No es documentaren estructures però es va recollir una gran quantitat de material ceràmic a mà (247 fragments), que van ser datats entre el 1150 i el 1100 ane (Otiña 2008, 134-135). En quatre jaciments s'han documentat sitges que es podrien incloure dins aquesta cronologia, però el fet d'haver estat poc estudiades i en tots els casos conservades fragmentàriament ens fan exposar les dades amb molta cautela. Fins al moment no s'han documentat aquestes estructures en un context d'hàbitat, cosa que creiem que és deguda als processos erosius que haurien destruït els assentaments al trobar-se en una cota més elevada, mentre que les sitges, en ser estructures subterrànies, s'haurien conservat més fàcilment. El jaciment més important en aquest context és el Mas dels Quarts (Perafort), que es localitzava en un sector pla adjacent al torrent dels Garidells. Es van localitzar 30 estructures retallades al subsòl fortament afectades per l'erosió. A partir del registre material van ser datades pels seus excavadors dins un ampli marc cronològic que abasta des del neolític fins l'edat del bronze. Aquestes estructures van ser classificades segons la seva topologia. 22 van ser considerades cubetes, que haurien estar relacionades amb activitats

domèstiques però no d'emmagatzematge. 3 es van establir com estructures d'emmagatzematge o tipus sitja (de morfologia troncocònica) i 5 no es va determinar la seva naturalesa. En l'estructura indeterminada UE 2078 es va realitzar una datació per radiocarboni d'un estrat que formava part del rebliment de la mateixa (UE 2080). La seva datació va quedar fixada a l'entorn del 1490 ane (Bravo/García/Ramon/Adserias 2009). En un altre jaciment, la Masieta de Queralt (El Catllar), es va localitzar una sitja fragmentària i aïllada. Pel material ceràmic recuperat (fet a mà i amb decoracions incises i acanaladures i morfologies carenades), així com la proximitat a l'assentament de l'Era del Castell, es va ubicar cronològicament entre el bronze final o primer ferro (Fontanals 2006). Al Coll Roig (Bellprat) es va localitzar un possible fons de fossa o de sitja, molt arrasada per l'erosió (la profunditat màxima era de 10cm). A partir de la ceràmica documentada es va ubicar cronològicament entre mitjans del s. IX i el s. VIII ane (Belarte/Hernández/Principal 1996). En la delimitació del jaciment del Camí de Calaf (Montblanc) se'n va localitzar una, possiblement associada a un fons de cabana. Es va ubicar cronològicament entre el neolític i el bronze final i no es va excavar (García/Roig 2007).

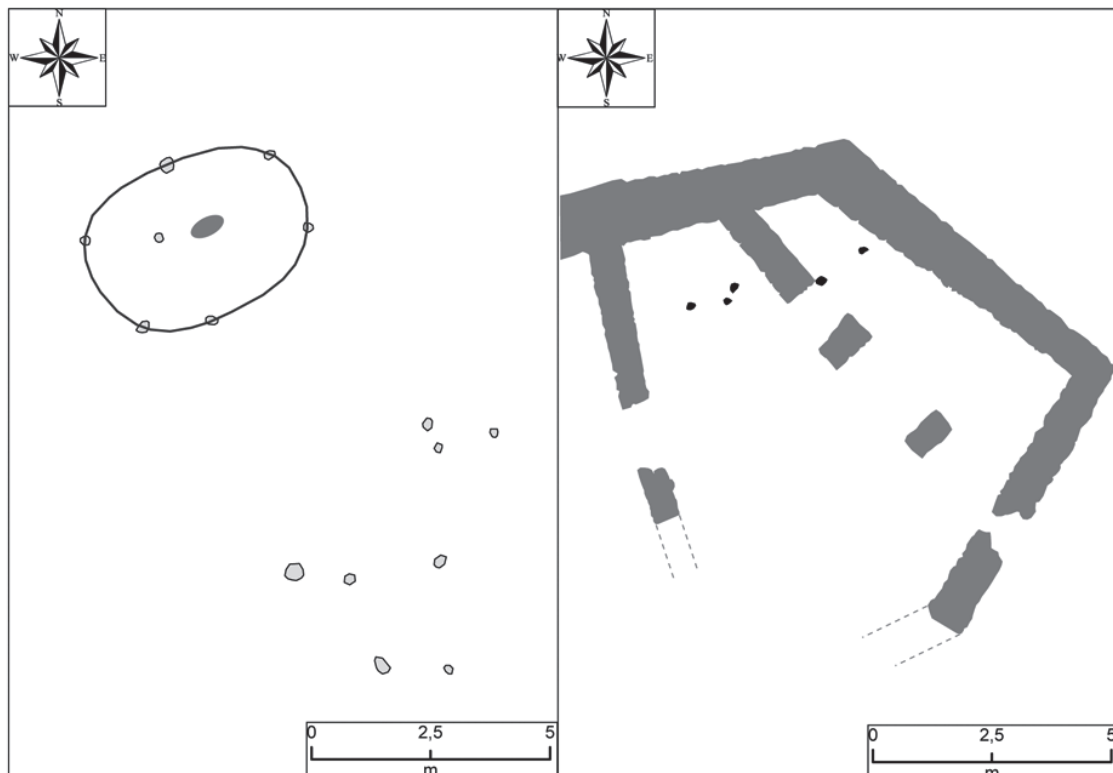

Figura 2. A l'esquerra, la fase del bronze final de l'Era del Castell (el Catllar). S'aprecia perfectament la superfície que ocupava una de les cabanes, amb la llar de foc en el seu centre. L'altre cabana documentada és més difícil de resseguir. A la dreta el Castell de Selmella (Pont d'Armentera), sota de les estructures medievals del sector A es van documentar un seguit de forats de pal datats del bronze final, que delimitarien el lateral d'una cabana, amb la mateixa orientació que la de l'Era del Castell (elaborada a partir de material cedit per Mónica López).

EL PRIMER FERRO. UN PROTOURBANISME INCIPIENT

Amb l'edat del ferro (s. VII-VI ane) es produeix un canvi radical en l'hàbitat, tal i com demostren els resultats de les excavacions arqueològiques a l'Era del Castell. Aquesta és l'única intervenció que ha permès documentar en gran part un hàbitat d'aquest període, però en els darrers anys han sorgit indicis en altres jaciments que creïem que han de ser tinguts en compte.

A l'Era del Castell es documentà bona part d'una potent estructura murària, tal vegada una muralla, que en certs trams conservava una alçada de 2 m amb una amplada aproximada de 1,5 m i màxima de 3,5 m en l'esperó nord-est, punt des d'on es domina el riu Gaià i hi podria haver existit algun element annex a la fortificació, per exemple una torre (Fontanals/Otiña/Vergès 2006, 282). En aquest sector del poblat es van documentar murs perpendiculars que es recolzaven en la muralla i definien habitacions, però en general es conservaven molt fragmentàriament. En el sector nord-est del turó on està ubicat el jaciment i fora del recinte del castell del Catllar, es van localitzar tres bateries d'habitacions orientades NO-SE. Estaven articulades per dos carrers (adaptats a l'orografia del terreny) amb amplades que oscil·laven entre els 60 cm i els 90 cm. Les portes d'accés als habitatges tenen una amplada de 50 cm, i la majoria posseeixen un llindar, en alguns casos construït amb un empedrat de còdols. La seva funció és elevar l'accés respecte el nivell de circulació del carrer, per evitar l'entrada d'aigües pluvials a l'habitatge. Les habitacions presenten una planta rectangular o quadrada, que mesura aproximadament 4 m de llargada per 2,5 m d'amplada (10 m²). Els murs no tenen fonamentació i el seu gruix oscil·la entre els 35 cm i els 53 cm, construïts amb pedra calcària de l'entorn lligada amb fang, conservant-se fins a una alçada màxima de 80 cm. En algunes habitacions es conservaven enlluïts d'argila i, a jutjar per la gran quantitat de terra documentada en els enderrocs, l'alçat de les parets seria de terra. Les llars de foc estan ubicades en el centre de l'estança, amb tendència a estar més propers a la paret oposada a l'entrada. Les més senzilles són dues llars que se superposen, elaborades en una cubeta rectangular amb solera d'argila i sense preparació en l'àmbit 23. En l'àmbit 27 i dins el recinte del Castell se n'ha identificat tres de més complexes, amb una planta amb tendència quadrada, dimensions lleugerament superiors al metre de costat amb preparació de còdols dins una cubeta recoberta amb argila. Aquest serà també el tipus de llar que es documentarà en la fase de l'ibèric antic. Durant aquesta fase del primer ferro però en un segon moment, s'haurien realitzat diferents reformes en aquest sector

del poblat, entre les quals cal destacar la construcció d'una canalització (Fontanals/Otiña/Vergès 2006, 282). A nivell de cultura material la major part de la ceràmica documentada és ceràmica a mà/ torn lent (la major part), acompanyada de fragments d'àmfores fenícies i un fragment de ceràmica comuna fenícia amb engalbra roja (Fontanals/Otiña/Vergès 2006, 284).

Es documentaren sitges en els següents àmbits: A-15, A-16, A-17b, A-18, A-19 i A-29b, però també se'n van localitzar fora. Morfològicament, tendeixen a ser globulars, amb un diàmetre de boca entre 60 i 80 cm i una profunditat màxima de 130 cm. A l'àmbit A-15, es localitzaren 4 sitges associades a un morter *in situ* i a molins barquiformes. En les habitacions on hi ha sitges mai es documenten llars de foc, de manera que podria existir una especialització funcional dels diferents àmbits; àrees d'habitació per una banda i d'emmagatzematge i processat agrícola per l'altra (Fontanals/Otiña/Vergès 2008, 283). A partir dels indicis de què disposem, pensem que la superfície total del poblat deuria superar lleugerament els 3.000 m² (fig. 3; fig. 4). Com hem dit anteriorment, a banda de l'Era del Castell no disposem de cap altre jaciment en el qual s'hagin documentat estrats o estructures d'aquest període amb tanta claredat. Però en els darrers anys s'ha localitzat material ceràmic corresponent a aquest període cronològic tan a Tarragona com a l'assentament ibèric del Vilar (Valls), malauradament fora de context (Vilalta 2007). Són indicis febles però creiem que podrien permetre hipotetitzar amb l'existència d'assentaments similars a l'Era del Castell en aquests indrets, que haurien format la base per al posterior desenvolupament del poblament durant el període ibèric.

Un altre jaciment protohistòric on es va documentar registre material de la primera edat del ferro (ceràmica a mà) és al Pla de Santa Barbarà (Montblanc). Aquest va ser localitzat en una intervenció arqueològica que dugué a terme Maite Miró el 1985, i és possible que s'associés a tres estructures circulars documentades als anys setanta del segle passat i que foren identificats com a fons de cabana. Dues estructures tenien un diàmetre de 2 m i l'altra 2,5 m, i una comptava amb una banquetta (Otiña 2007, 34-39). Des del nostre punt de vista, creiem que cal prendre amb cautela la hipòtesi que es tractés d'estructures d'hàbitat, degut a la seva planta circular i a la reduïda superfície, i no descartem que es pogués tractar de sitges erosionades.

A partir de les evidències materials que coneixem, un altre punt en el qual podria haver existit un assentament d'aquest període és al Mas de Fau (l'Albiol), a 478 m d'alçada. Es va localitzar ceràmica ibèrica en la superfície i el que és més interessant, un fragment de vora d'àmfora fenícia T-10.1.2.1 (Otiña 2001, 4-7), que permet defensar aquesta hipòtesi, que semblaria reforçada per

l'existència de vetes de plom argentífer entre l'Aleixar i l'Albiol (Rafel *et al.* 2008, 246).

Com succeeix amb el bronze final, la documentació de sitges durant aquest període és escassa, a excepció de l'Era del Castell (el Catllar). A banda de les localitzades en aquest jaciment, se'n va documentar una d'isolada a la Masieta de Queralt (el Catllar) i a la Boella (la Canonja) on en van aparèixer més les quals oscil·laven cronològicament entre el neolític i el primer ferro, però estaven fortament afectades per l'erosió.

Figura 3. Estructures del primer ferro de l'Era del Castell (el Catllar), a l'exterior del recinte medieval. A la part superior es pot apreciar la planta ovalada de la cabana de la fase anterior (remarcada unint les forats de pal que la delimitaven). La lletra A indica la claveguera, que segons els seus excavadors forma part d'un seguit de reformes que es realitzen en aquesta part del poblat en un segon moment, dins aquesta mateixa fase (elaborada a partir de material cedit per Marta Fontanals).

Figura 4. Planta general esquemàtica del poblat del primer ferro de l'Era del Castell (el Catllar). La superfície del mateix devia superar els 3000 m², protegit per la muralla que s'ha conservat en part dins del recinte medieval del Castell del Catllar. L'àrea grisa indica la zona on es localitzaren estructures protohistòriques dins el recinte medieval (elaborada a partir de material cedit per Marta Fontanals).

EL PERÍODE IBÈRIC. DESENVOLUPAMENT, AUGE I DESCOMPOSICIÓ DEL PROTOESTAT

Durant el període ibèric (550-50 ane) s'inicia la jerarquizació del poblament, a partir del desenvolupament de diferents tipus de nuclis pel que fa la seva funció. Aquest fet serà evident a partir de l'ibèric ple (450-200 ane), mentre que durant l'ibèric antic (550-450 ane) hi ha un fort buit documental, amb pocs jaciments excavats i estructures conservades parcialment.

Només en el jaciment de l'Era del Castell s'ha excavat una fase corresponent a l'ibèric antic, a l'exterior del recinte medieval i estratigràficament ubicada en una cota superior a la fase corresponent al primer ferro i per tant, més afectada per l'erosió. Està representada per dues habitacions i un potent farciment a l'habitació 22. S'empra la mateixa tècnica constructiva que en la fase anterior, però els murs són més potents i els àmbits de majors dimensions. El material ceràmic recuperat són bàsicament produccions a torn, de bona factura i predomini de les coccions oxidades respecte les reduïdores. També es documenta gran quantitat de ceràmica feta a mà. Pel que fa als materials d'importació es limitaven a un fragment de morter massaliota (Fontanals/Otiña/Vergès 2007, 285).

En excavacions preventives realitzades en els darrers anys al Vilar (Valls) en motiu de la construcció del nou col·legi Eugeni d'Ors, es va localitzar un estrat que es considera l'horitzó inicial de l'assentament en una de les sabates de fonamentació del futur edifici (K1). Concretament, era un estrat que regularitzava el terreny per a la construcció d'una estructura, on es documenta ceràmica fenícia del cercle de l'Estret i altres elements materials de l'ibèric antic, amb un marc cronològic entre el 580-530 ane. És un indicatiu de l'existència d'un assentament del primer ferro en el Vilar, amb continuïtat durant l'ibèric antic (Vilalta 2007).

A l'assentament ibèric de Tarragona, que per les seves característiques possiblement l'haguem d'identificar amb la capital de la Cessetània i amb una hipotètica Cesse (Ruiz de Árbulo/Otiña 2000) s'ha documentat material ceràmic descontextualitzat del primer ferro i de l'ibèric antic en dos excavacions preventives, en el rebliment d'un tram viari datat en el segle II d'ne (Diloli/Bea 2005, 21) i en l'excavació que es dugué a terme en el solar n.18 del Carrer Jaume I (Díaz 2008).

Durant l'ibèric ple (400-200 ane) es fa evident la jerarquizació del poblament. És al llarg d'aquest període que es desenvolupa plenament l'assentament ibèric de Tarragona en un turó de 28 m d'alçada proper a la línia de costa i a la desembocadura del Francolí. Les principals restes ibèriques s'han localitzat en els Carrers Caputxins, Pere Martell i Lleida. En el Carrer Caputxins es va intervenir entre els anys 80 i 90 del segle passat els números 23, 24, 33, 35 i 37,

excavacions que van ser dirigides per l'antic director del Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, Pedro Manuel Berges. Maria Teresa Miró excavà els números 33, 35 i 37 i Pedro Otiña el 23. En aquesta zona es documenta una zona d'hàbitat ibèric amb cases de planta rectangular, que podrien haver estat ocupades des del segle V ane. A començaments dels 90 s'excavaren els números 1, 3 i 4 del C/ Pere Martell on es documentaren estructures ibèriques en els números 1, 3 i 4, amb resultats similars als abans exposats (Burés *et al.* 1993, 177-230). Al carrer Lleida i a la Plaça Ponent es va constatar la presència de nivells ibèrics d'una fase més tardana, que començaria com a mínim a partir del segle III ane i duraria fins a l'I ane (Diloli/Bea 2005, 20-21). Excavacions recents han posat al descobert un possible barri de pescadors vora l'antiga línia de platja, en els solars de l'U.A 15, documentant una fase protohistòrica molt arrasada (una bateria de cases de planta rectangular), però molt rica en material ceràmic, que fixa un horitzó cronològic entre el segle V ane i el darrer quart del segle II ane (Bea 2008, 165-168). En un altre punt proper a l'antiga línia de costa es van documentar més evidències d'època ibèrica, en l'excavació del solar número 18 del carrer Jaume I de Tarragona, duta a terme per l'empresa CODEX l'any 2006. La primera fase ha estat datada en la segona meitat del segle IV ane. S'hi documentaren restes d'un habitatge, d'un pou i d'una sitja, a més d'un forat de pal, probablement vinculat a les restes esmentades abans, ubicada als peus del turó on hi havia el nucli d'hàbitat i segurament amb una important funció portuària i comercial, no només dedicat a la pesca (Díaz 2008, 174-177). Donant una visió global de l'assentament, el primer moment constructiu de les estructures se situaria en el segle V ane, amb una fase anterior corresponent a l'edat del ferro de la qual no s'han localitzat estructures. En el segle IV ane hi hauria una expansió d'aquestes, en el III ane es produirien reformes, sent el moment més mal conegut, i a finals del II ane les estructures ibèriques s'amortitzarien majoritàriament, quedant l'assentament integrat dins la nova xarxa urbana de la Tarraco romana (Diloli/Bea 2005, 20) (fig. 6).

El Vilar (Valls) es localitza dins el casc urbà de la ciutat, flanquejat per la dreta pel Torrent del Catllar. Descobert l'any 1923 degut a les obres de construcció del camp de futbol de les Joventuts Nacionalistes, hi van intervenir Bosch Gimpera, Josep Colominas i J. de C. Serra i Ràfols, sense que sapiguem res més d'aquella intervenció. Fins el 1983 no va tenir lloc la segona campanya, i durant aquest llarg *lapsus* de temps bona part de l'assentament va ser destruït i espoliat donat que va ser en bona part urbanitzat. En la intervenció realitzada el 1983 i en les següents (1986, 1995, 2004 i 2006) es van documentar diferents estructures (murs,

sitges, paviments...) i nivells de destrucció generalitzats (Fabra/Vilalta 2008, 176-185) (fig. 5). Les intervencions realitzades per l'empresa Àrea SCP entre finals del 2007 i principis del 2008 han aportat descobertes interessants, amb motiu de la construcció del nou edifici del CEIP Eugeni D'Ors. En efecte, es va documentar un tram d'un mur de 1,5 m d'amplada que podria correspondre al de tancament (Vilalta 2007). En la segona fase d'aquesta intervenció preventiva es documentaren restes conservades parcialment, corresponents a part d'una possible plaça pública i un seguit de murs conservats a diferent nivell, que suggerien un urbanisme en terrasses. També es localitzà un esquelet humà bocaterrosa en el marc d'aquesta plaça (Vilalta 2008). La destrucció generalitzada del poblament ibèric del Vilar està fixada per totes les intervencions arqueològiques entre finals del segle III ane i primer quart del II ane (Fabra/Vilalta 2008, 176-185).

En canvi, el Pla de Santa Bàrbara (Montblanc) presenta divergències respecte el Vilar. S'hi excava per primer cop entre el 1971 i 1973 i es documentaren tres àmbits quadrangulars de petites dimensions (dos de 11,25m² i un de 16,25m²) en el vessant nord-est del turó, corresponents a un assentament ibèric que per les seves característiques defineix un urbanisme en terrasses. El 1985, en una nova intervenció, es descobrí un abocador amb material ceràmic dels segles III/II ane (Otiña 2007, 34). En el registre material predomina la ceràmica ibèrica a torn (àmfores, gerres amb vora de coll de cigne, kalathos); pel que fa a les importacions hi ha fragments de ceràmica àtica de vernís negre, del Taller de les Petites Estampetes, campanianes i un fragment d'àmfora púnica ebussitana PE-24, que marca una cronologia de finals del III ane a principis del II ane. L'assentament existiria com a mínim des del segle IV ane i perduraria fins a mitjans del II ane, actuant com un centre de cert prestigi dins el seu territori (Otiña 2007, 35-37) sense patir un final violent.

Mentre que la jerarquització del poblament queda definida de manera força clara en els cursos mitjà i baix del Francolí i el Gaià, s'ha de dir que en els respectius cursos alts presenta més complicacions. No disposem de dades que ens permetin localitzar un gran assentament ibèric en l'entorn. S'ha hipotetitzat amb un paper rellevant per al Pla de Santa Bàrbara (Otiña 2007, 39). No descartem aquesta hipòtesi però per allò que coneixem, no sembla que aquest assentament hagi arribat a assolir grans dimensions equiparables per exemple a les del Vilar de Valls. Pensem que la possible situació de *frontera* entre els protoestats cèssets i ilerget podria haver condicionat el poblament en aquest territori, de manera que no es pogués desenvolupar un gran assentament que l'articulés. Aquesta situació afavoriria, en canvi, l'aparició d'una xarxa de petits assentaments de dimensions destacables (1 ha.)

que controlarien les rutes comercials entre l'interior i el litoral (Canela 2009, 91).

Seguint la classificació d'assentaments a partir de diferents ordres jeràrquics (Asensio *et al.* 2001), mantenim com a criteri principal l'extensió en superfície per definir el seu rol dins el poblament. Així, l'assentament ibèric de Tarragona el classifiquem com a nucli de primer ordre exercint funcions de capitalitat de la Cessetània, amb una extensió aproximada de 7,5 ha. També pensem que és evident la seva importància com a punt d'arribada de mercaderies, com un "enclau comercial de primer nivell" (Asensio/Otiña 2002, 106). El Vilar (Valls) seria un centre de segon ordre que exerciria un control polític i "administratiu" del seu entorn immediat, a més d'actuar com a punt de redistribució de mercaderies. Amb una superfície de 6 ha, lleugerament inferior a l'assentament ibèric de Tarragona. Allà on creiem que s'haurien d'introduir certs matisos són en els assentaments de tercer ordre, que en l'article citat més amunt queden definits com vilatges fortificats o ciutadelles. En la nostra àrea d'estudi no disposem de prou dades per arribar a definir de manera tan precisa les característiques de l'hàbitat. Per això ens decantem per classificar-los genèricament com nuclis de tercer ordre sense concretar més la seva naturalesa. Considerem que aquests assentaments ocuparien superfícies destacades, sent molt més petits que els nuclis de primer ordre o de segon ordre, però amb una extensió en superfície prou important (al voltant d'una hectàrea o lleugerament inferiors) cosa que ens permet diferenciar-los d'assentaments més reduïts com podrien ser per exemple les granges. Els nuclis de tercer ordre es distribuïren pel territori amb la finalitat d'explotar-lo i entrellaçar els diferents nuclis de població. Creiem que el Pla de Santa Bàrbara amb una superfície aproximada d'1 ha seria un nucli d'aquestes característiques, amb certes particularitats tal i com hem comentat més amunt. En darrer lloc classifiquem dins un quart ordre els nuclis amb una funció molt específica i especialitzada dins de la jerarquia del poblament, amb una vessant econòmica (per ex. granges) o militar (atalaies, punts de guaita).

En els nuclis de tercer ordre, un altre possible cas podria ser la Punta de la Cella (Salou). A 24 m d'alçada sobre el nivell del mar, alguns investigadors creuen que podria haver estat un gran assentament que hauria estat fortament afectat per l'agressiva extracció de pedra que es va fer en aquest indret el 1968 (López/Prevosti/Fiz 2011, 374). Sense descartar aquesta hipòtesi, creiem que l'existència d'un assentament de grans dimensions relativament a prop (Tarragona) fa difícil pensar que hi hagués pogut existir en aquest indret un altre de categoria similar. L'any 2002 l'empresa Nemesis SCCL inicià un seguit de campanyes d'excavació programades que van permetre documentar estructures molt arrasades sota un feble estrat de sedimentació d'entre 5 i 15 cm,

ocupant una superfície mínima de 4.500 m². El material ceràmic permet proposar una cronologia pel poblat entre els segles IV/III ane i la primera meitat del II ane (Ynguanzo 2002). Des del 2010 l'equip de Jordi Diloli de l'URV està excavant aquest jaciment.

També entraria dins d'aquesta categoria el poblat de Santa Anna (Castellvell del Camp). Descobert i excavat el 1934 per Salvador Vilaseca i Pere Rius, es tracta d'un jaciment fortament modificat per diferents actuacions d'època moderna i contemporània que l'han destruït en part. Els resultats d'aquesta primera intervenció no es van publicar mai i els materials foren destruïts per un bombardeig durant la guerra civil. No fou fins el 1985 que es va realitzar una campanya de neteja d'una part de les habitacions descobertes el 1934, i el 1987 s'excavaren tres àmbits. Cronològicament, es documentà una primera fase anterior al s. III ane, una altra datada plenament en el segle III ane i una última fase situada en la primera meitat del segle II ane (Ramon 1989, 59-63).

En una intervenció arqueològica de l'empresa CODEX l'any 2007 es va revelar l'existència de noves estructures d'un assentament ibèric als Manous (el Catllar), documentant-se murs, sitges i nivells arqueològics que ocupaven l'extensió d'una hectàrea, segons la informació recollida en la fitxa de l'inventari de l'IPAC i que no podem ampliar per no estar disponible la memòria d'excavació. En una intervenció anterior s'havia localitzat un tram d'un mur d'aproximadament un metre d'ampla al qual s'hi adossaven perpendicularment altres murs (Vilaseca *et al.* 1995, 837-850). Un cas similar és els Garràfols (Vallmoll), excavat per Salvador Vilaseca durant la primera meitat del segle passat, on es van documentar estructures corresponents a un assentament ibèric. En el Museu Salvador Vilaseca de Reus es conserva ceràmica procedent d'aquest jaciment (feta a mà, comuna ibèrica pintada, Campaniana A), destacant la presència d'una premsa de vi entre les troballes (Vilaseca 1968, 362-364). Malauradament, no disposem de fonts d'informació més fiables per poder aportar més dades d'aquests dos assentaments.

Per últim destaquem el Puig Ferré (Nulles) situat en un turó que domina les planes agrícoles de l'entorn. Va ser localitzat en el marc de les prospeccions de l'*Ager Tarraconensis* a finals dels anys 80 del segle passat (Carreté/Keay/Mollet 1995). Degut a la enorme quantitat de ceràmica ibèrica localitzada sobre gran extensió es va pensar que podria tractar-se d'un assentament similar al de Tarragona o al del Vilar. (Arrayás 2005). Creiem que no és probable, ja que es localitza a una distància massa propera (5 km) del Vilar, i que és més plausible que fos un assentament menor depenent d'aquest. Avui en dia encara es localitzen fragments de ceràmica ibèrica en superfície, però també d'àmfora itàlica i fins i tot algun fragments d'*opus signinum*, pel que potser la seva cronologia s'hauria de revisar vers l'ibèric final.

En darrer lloc dins la jerarquització del poblament, ubicaríem aquells assentaments amb funcions molt especialitzades (granges, forns ceràmics, punts de guaita, etc.). Fins al moment, no s'ha localitzat cap jaciment en aquest territori que es pugui considerar una granja, però exemples relativament propers i situats dins la mateixa Cessetània ens fan pensar que també haurien existit aquí. És el cas de les Guàrdies (el Vendrell) i el Fondo del Roig (Cunit) (Rigo/Morer 2003; Ferrer *et al.* 2003). En el cas de les talaies, creiem que Punta Coroneta (Mont-ral) podria haver estat un establiment d'aquestes característiques. La primera notícia del lloc la va donar Lluïsa Vilaseca, descrivint un possible mur de tancament junt amb altres estructures, documentant ceràmica comuna ibèrica i campaniana A, pel que se li atribueix una cronologia de l'ibèric final (Vilaseca 1968). Avui en dia encara és visible un potent mur de 1,8 m d'amplada que en certs punts conserva una alçada de 50 cm, amb una tècnica constructiva d'un doble parament extern de grans pedres farcit amb pedres de més petites dimensions, del qual se'n conserva una llargària aproximada de 10 m. A banda d'aquesta s'intueixen algunes estructures més. Aparentment sembla ocupar una superfície reduïda, a l'entorn de 1.000m², que consolidaria aquesta idea de petit punt fortificat de guaita amb cronologia de l'ibèric final, tot i que podria tenir origen en l'ibèric ple.

En el cas dels forns ceràmics l'exemple més ben conegut és el de Fontscaldes (Valls) excavat per l'Institut d'Estudis Catalans el 1920, amb una àmplia producció de ceràmica ibèrica emmarcada entre la segona meitat del segle II ane i el segle I ane. En els entorns aparegueren un seguit de testers reomplerts amb quantitats industrials de ceràmica rebutjada, però per les característiques del forn no sembla que hi estiguin relacionats (Fabra/Solé 2004, 101-113). El forn és de característiques itàliques i mides considerables (el *praefurnium* mesura 2 m de llarg i el segueix una fogaina que en mesura 3,5, composta per 5 arcades). Aquest estaria destinat a la cocció de materials de construcció romans, i no a la producció de ceràmica ibèrica, fixant una cronologia pel forn dins el segle II (Fabra 2008, 242-318). Hi ha la creença majoritària entre els investigadors segons la qual en el lloc o en les proximitats hi hauria existit més forns ceràmics per tal de poder produir tota la quantitat de ceràmica atribuïda a l'estil Fontscaldes que s'ha documentat en diferents jaciments de Catalunya.

Altres casos més mal coneguts són el forn de la Finca del Gori (Vila-rodona), del qual actualment no es poden reconèixer les estructures i se li atribueix una cronologia de mitjans del segle II ane. Corresponents a aquest període s'han documentat sitges en diferents indrets, sent el cas més destacat la Timba del Castellot (Riudoms). Ubicat a poca distància del nucli urbà en una petita elevació al costat de la Riera de Riudoms.

S'hi van localitzar 11 sitges, dues que resten intactes i de les quals se'n va extreure el material per dur-lo al museu de la població i 9 de fragmentades per l'erosió que no han estat excavades. Són sitges de forma ovalada i boca circular, malauradament les referències de què disposem no ens permet ser més exactes. El material proporcionat per les dues sitges és abundant i reflecteix un període d'ocupació ampli, s'hi va recuperar fragments de ceràmica àtica de figures roges datats entre finals del segle V i inicis del IV ane (un fragment de vora i paret de *kylix-skyphoi*, quatre fragments de fons i peu d'un *kylix* de peu baix, un fragment informe del tipus "Saint Valentin"), fragments de ceràmica de vernís negre (un fragment del Taller de les Petites Estampetes, sent la major part formes corresponents a la Campaniana B datades en el segle II ane). La ceràmica més abundant és la comuna ibèrica (coll de signe, kalathos, vasos i plats). Pels materials recollits es va proposar una cronologia àmplia per aquest jaciment, entre el segle V ane i el II ane (Ramon 1989, 58-59). Un altre cas és el Degotall (Alcover), a la riba dreta del riu Glorieta. Aquest nucli va ser descobert el 1970, com a resultat d'uns moviments de terres que es van fer per construir una granja d'aus. Aparegueren un seguit d'estructures de morfologia circular (sense que se'n concreti el nombre en les fonts consultades; Jové/Barbarà 1973; Barbarà/Cavallé 1982), d'aproximadament dos metres de profunditat i un de diàmetre. El material recollit va ser en part portat al Museu d'Alcover i va ser posteriorment objecte d'estudi, mentre que la resta va passar a formar part de col·leccions de particulars. A partir de l'estudi del registre material es va fixar una cronologia per aquestes estructures de finals del segle III ane i mitjans del II ane (Vergès *et al.* 1997, 21-24).

També es documentà una sitja als Mongons (Tarragona), jaciment que està ubicat dalt d'un petit turó a 38 m d'alçada sobre el nivell del mar, situat a la riba dreta del riu Francolí. Aquesta havia estat amortitzada vers els segles IV i III ane (López *et al.* 1990, 17-31). Una altra sitja va ser localitzada a la Plaça de Sant Andreu (La Selva del Camp) reblerta amb materials de l'ibèric ple (Ollé/Vallverdú 1995, 5-7). En les excavacions que es van dur a terme al Castell de Barberà (Barberà de la Conca) el 1985 es va documentar una gran sitja escapçada, de la qual es conservava una alçada màxima de 1,6 m i una amplada màxima de 1,9 m. El material que es va documentar fixa la cronologia de l'estructura vers l'ibèric final, sent la forma més comuna el kalathos, i dos fragments de ceràmica d'importació un fragment vora i carena de campaniana A (Lamboglia 28ab) i un fragment de campaniana B (Rovira 1986).

Clarament sota la influència de la Segona Guerra Púnica i de l'inici de la dominació romana, durant l'ibèric final (200-50 ane) es comencen a produir canvis significatius

en l'organització del poblament. Hi ha assentaments que, aproximadament vers el 200 ane, són abandonats de manera violenta i no tornen a ser reocupats; el cas més clar és el del Vilar (Valls). Aparentment, l'assentament ibèric de Tarragona (probable Cesse) no pateix una destrucció violenta, i es detecta una important zona d'emmagatzematge de cereals en sitges ubicades al nord de l'*oppidum* ibèric, emmarcades entre finals del segle III ane i la primera meitat del II ane (Díaz 2008, 171). Vers la segona meitat i últim quart del segle II ane les estructures ibèriques són amortitzades per les tardo-republicanes. El canvi urbanístic es caracteritzà per l'ampliació de la muralla (l'anomenada segona fase), que unia el recinte militar romà de la part alta amb la part baixa de Tarragona (on estava ubicat l'assentament ibèric), la construcció d'un gran col·lector d'aigües residuals i la definició d'una nova xarxa ortogonal que definia el nou hàbitat intramurs (Díaz/Macías/Teixell 2005). També sembla ser que el Pla de Santa Bàrbara (Montblanc) continuaria sent ocupat fins al seu abandonament a mitjans del segle II ane, aparentment sense violència (Otiña 2007, 39).

Pel que fa a l'aparició de nous assentaments, recentment va ser descobert un *Castellum* romà al municipi de Puigpelat. Fou excavat per l'empresa CODEX sota la direcció de Moisès Díaz. Estava situat sobre una lleugera elevació que dominava la plana del Francolí en la seva vessant occidental. Les restes conservades de la fortificació ocupaven una superfície aproximada de 1750 m². El nucli defensiu del *castellum* només representava una petita part de les estructures conservades, ocupant l'espai més elevat de tres terrasses ben definides. En la terrassa inferior hi havia l'accés a l'assentament, a través d'un estret passadís pel fons d'un fossat artificial, seguit d'un recinte sobreelevat a l'ingrés i gairebé lliure d'edificacions, i en la terrassa superior l'edifici fortificat, del que es conserva part de la façana oriental defensada per torres. (Díaz 2009, 39). Es trobava en un fort estat d'arrassament però se'n van poder identificar dues fases. La primera en la qual es documentaren un seguit de retalls realitzat al substrat natural, destacava una fossa de 12 m de longitud, amb una amplada de 5 m i una fondària d'1 m, en alguns punts folrat per una espècie de marge o mur de pedres irregulars lligades amb argila. L'estudi del material recuperat en aquest mur apuntava a una cronologia de la primera meitat del segle II ane. Aquesta primera fase va ser amortitzada amb un potent farciment constructiu, sobre el qual es preparà una pavimentació de terra depurada i compactada, on s'aixecaren les estructures de la fortificació de la segona fase. El material procedent d'aquests nivells se situa cronològicament entre finals del segle III ane i inicis del segle I ane. El nucli edificat del *castellum* s'hauria construït a principis del segle I ane. (Díaz 2009, 50).

Finalment, una altra característica d'aquest període és la gran difusió de petits assentaments rurals al llarg de

tot el territori, a partir del 100 ane. No són massa ben coneguts però se n'ha documentat una gran densitat i sovint es troben a distàncies relativament properes els uns dels altres; probablement responen a la necessitat de donar proveïment a una gran ciutat en construcció com era *Tarraco*.

Figura 5. Estructures documentades del Vilar (Valls). La lletra M marca dos trams documentats del possible mur de tancament de l'assentament. K1 és la sabata de fonamentació on es va documentar l'horitzó cronològic fundacional del Vilar (Valls), a l'entorn del 580-530 ane (adaptació de la figura 96 de López/Vergès 2008, 181; junt amb material cedit per Enric Vilalta).

Figura 6. Excavacions arqueològiques en les quals s'han localitzat restes ibèriques a Tarragona. Creiem que la línia de costa d'aquesta època podria correspondre a la marcada per la línia gris, a partir de les dinàmiques de sedimentació d'aquesta zona. L'assentament s'hauria desenvolupat vers la gran obertura al mar que era la desembocadura del Francolí, que creiem que hauria estat un bon indret per fer funció de port natural (elaborada en base a la reconstrucció de la topografia antiga de Tarragona: Gabriel 2001).

LA PROBLEMÀTICA DE LES NECRÒPOLIS

A l'hora d'investigar els espais funeraris en la cronologia proposada encara hi ha moltes incògnites, degudes principalment a la falta de jaciments que ens puguin aportar més informació al respecte. Probablement, la falta d'una recerca sistemàtica i la gran explotació que ha patit el territori (tan a nivell agrícola com de construcció d'infraestructures) en siguin la principal causa.

El període del bronze final (XII - VII a.ne) es caracteritza per l'aparició i generalització de les necròpolis d'incineració, trencant una dinàmica anterior en la qual s'inhumaven els morts normalment en espais col·lectius (López Cachero 2007, 101). Malauradament, en la nostra zona d'estudi no coneixem necròpolis d'incineració del bronze final, tot i això no en podem descartar la seva existència. Hi ha indicis del ritual d'incineració en la galeria coberta del Mas del Pla de Valldossera (Otiña 2008, 137; Mestres 1979-1980; Diloli/Bea 1995, 35), cosa que indicaria una llarga perduració de l'ús d'aquest monument megalític. També comptem amb indicis del manteniment del ritual de la inhumació, sent l'exemple més concret la cova N de l'Arbolí, on van aparèixer les restes d'entre tres i sis individus associats a materials típics del bronze final, ceràmica acanalada amb formes bicòniques, fet que també es repetia a la cova D (Vila-seca 1973; Diloli/Bea 1995, 36). L'única necròpoli de cremació documentada en l'àmbit d'estudi és la de Milmanda (Vimbodí), datada entre l'edat del Ferro i l'ibèric Antic (VII-V a.ne). Va ser excavada per afeccionats locals a finals dels anys 70 del segle XX. Està situada en una zona de pas entre la costa i l'interior, en la via natural que comunica la Conca de Barberà amb les planes lleidatanes a través del pas del Fondo Major i als peus de les Muntanyes de Prades, propera a diferents vies de penetració vers la zona de mineria plumbífera del Priorat (Graells 2008, 31). S'hi documentaren fosses, túmuls i *ustrina* (Graells 2008, 43). El material ceràmic està compost per urnes de perfil en "S", cronològicament situades en l'edat del ferro, urnes d'orelletes que cal ubicar en un horitzó del segle VI a.ne, i tres urnes d'orelletes més però fetes a mà, dues de les quals emprades com ossaris (Graells 2008, 45-55). La peça que aporta una cronologia més fiable pel jaciment és un aríbal corinti, datat en un primer moment entre el 590-575 a.ne (Ramón 1995), i posteriorment revisat vers una cronologia del 570-550 a.ne (Graells 2008, 55-65). Destaca especialment el ric aixovar metàl·lic d'ornaments personals (Graells 2008, 45-120). Una altra possible necròpoli de característiques similars a la de Milmanda podria ser la del Barranc del Regué II (l'Espluga de Francolí), de la qual malauradament no tenim més informació que la recollida en el registre de l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya (IPAC). S'observen en superfície fragments ceràmics datables a l'Edat del

Ferro, però no s'hi poden apreciar estructures. Seria necessària una revisió dels materials recollits, ubicats en col·leccions particulars.

Si fins aquest punt la informació sobre el món funerari és escassa, en els períodes posteriors és inexistent. A partir d'allò que coneixem en altres indrets del NE peninsular, hauríem de creure que les necròpolis de camps d'urnes van continuar existint i evolucionant durant tota l'època ibèrica, com es desprèn de la necròpoli de l'ibèric antic de Can Canyís a l'àrea penedesenca (Bea 1999) o les de Mianes i Mas de Mussols a la zona de l'Ebre (Maluquer 1984; Maluquer 1987; Genera/Barriol/Peiret 2008). Per als períodes de l'ibèric ple i final (400 a.ne- 50 a.ne) només disposem de dades procedents de les necròpolis del Puig de la Serra (Serra de Daró), Can Rodon de l'Hort i Turó dels Dos Pins (Cabrera de Mar) (Sanmartí 1995, 91-106).

POSSIBLES LLOCS DE CULTE

La definició de possibles llocs de culte o indrets sagrats resulta poc clara. Els darrers anys han aparegut noves propostes al respecte, la més important de les quals és la que fa referència a la cova de la Font Major (l'Espluga de Francolí), reinterpretada com un santuari hipogeic que hauria estat en ús durant un llarg període de temps entre el bronze final i l'ibèric final. El primer dipòsit votiu hauria estat un conjunt de bronzes localitzat el 1957 per un conjunt d'obres a la sala de la Mamella (Graells/Balsera/Sardà 2008; Graells 2008, 34-35).

Un altre punt de gran interès i poc conegut són les Ferradures (Montblanc), situat a 1.000 metres d'alçada, al cor de les Muntanyes de Prades i proper al naixement d'uns quants cursos d'aigua. Es tracta d'un conjunt de gravats prehistòrics localitzats sobre una gran placa de gres de color vermellós. Durant les tasques de registre per a la creació del Centre d'Interpretació de l'Art Rupestre de les Muntanyes de Prades (Montblanc) es va localitzar un epígraf escrit en lletres ibèriques. La inscripció consisteix en tres signes de l'alfabet ibèric, en primer lloc un triangle que pertany al so TU, seguit d'una H o signe HO, i finalitza amb un cercle, que correspon al vocable KU; d'esquerra a dreta generen la veu TU-HO-KU. D'interpretació poc clara, podria estar relacionat amb algun tipus de culte. El marc cronològic oscil·la entre l'ibèric ple i el final.

Dues coves més han estat interpretades com a possibles santuaris. La primera és la del Garrofet (Querol), situada al vessant nord del turó del mateix nom, a la vall de Valldossera. És una cavitat d'importants dimensions i recorregut força complex. Un equip del Museu del Vendrell hi realitzà diferents sondejos, un dels quals, en la galera B, resultà positiu. S'hi documentaren restes de fauna, a més d'indústria òssia on destaquen botons

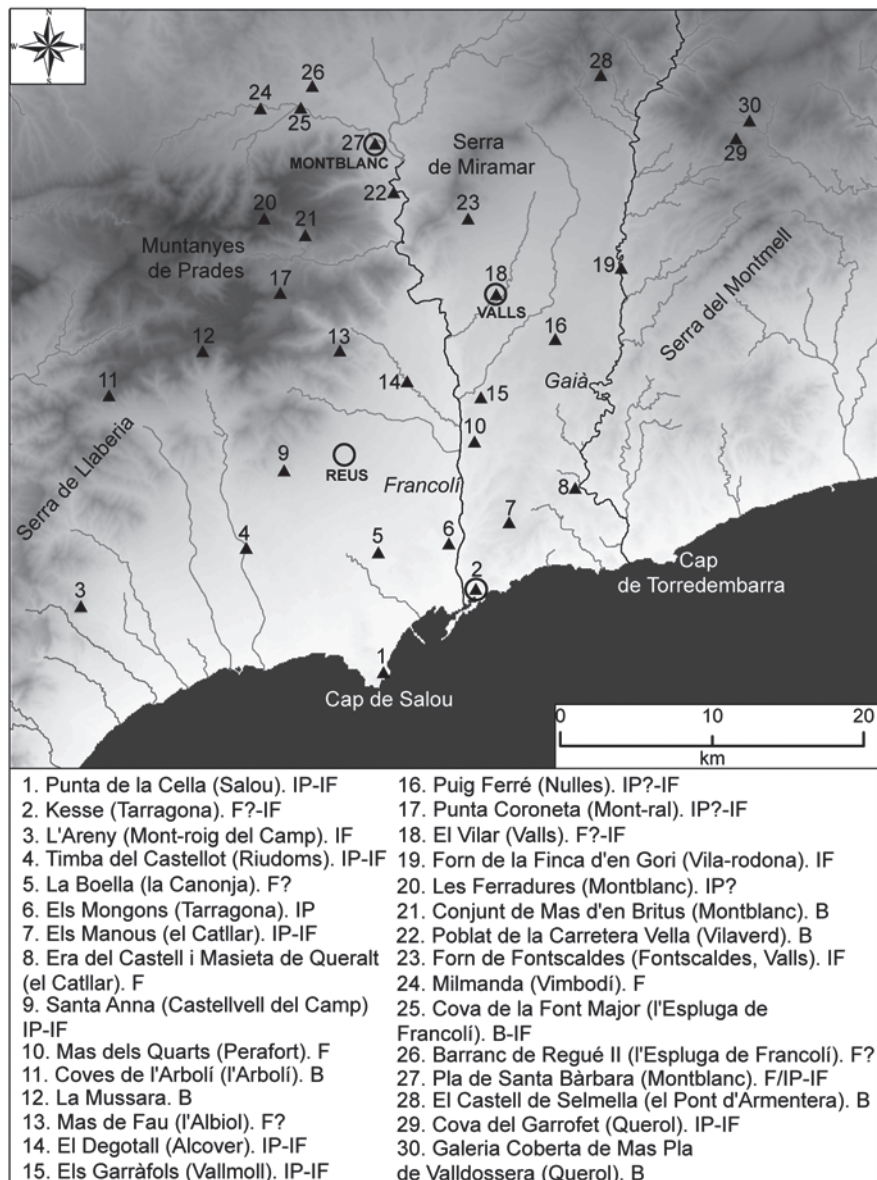

Figura 7. Jaciments citats en l'article. Els cercles indiquen la situació de les principals poblacions modernes. Les lletres signifiquen: B- bronze final F- ferro/ibèric antic IP- ibèric ple IF- ibèric final.

piramidals amb perforació en V, denes i punxons, així com indústria lítica. Del material ceràmic destaca recipients de cos ovoide, alguns suaument carenats, amb superfície exterior de color negre brillant, força polida i amb desgredant micaci. Les decoracions són cordons en relleu, mugrons, llengüetes biforades, nanses amb apèndix de botó, nanses tubulars, espatulats i impressions de cercles, entre d'altres (Otiña 2008, 130). A part, també es va documentar ceràmica ibèrica comuna, pintada, campaniana B i una moneda de Kesse

del període IV (153-105 ane) (Ros 2005a, 165). L'altra cova que s'ha interpretat com un espai sagrat és la C de l'Arbolí (l'Arbolí). Es tracta d'un dels conjunts de materials ibèrics més important descobert en cova, les troballes foren dipositades al Museu de Reus però van ser destruïdes per un bombardeig el 1938. El conjunt estava format per vasos, plats, pàteres i copes campanianes, vasos de pasta grisa o emporitans, dos *kilyx* en miniatura, un *pondus* amb signe de creu en la part superior, fusaiols diverses, nombrosos fragments de

vasos a torn, un vas esfèric amb coll cilíndric amb dues nanses, ceràmic a mà, objectes de ferro, un fragment d'umbo, fragments de falcata, un ganivet afalcata i una àmfora vinària amb un grafit al coll (Vilaseca 1968, 349-350; Ros 2005a, 165).

En darrer lloc hi ha l'Areny (Mont-roig del Camp). S'hi descobrí una petita ara dedicada a Isis molt a prop del Santuari de la Mare de Déu de la Roca i al seu entorn s'hi va recollir ceràmica ibèrica i romana, amb materials que fixaven una cronologia entre els segles III i I a.n.e. Amb aquestes dades, el Miquel Tarradell afirmava que podia tractar-se d'un lloc de culte pre-romà (Ros 2005a).

CONCLUSIONS

El poblament durant el bronze final denota l'existència de petits grups familiars que s'agruparien en reduïts hàbitats dispersos, formats per uns pocs conjunts de cabanes. No estariem davant el reflex d'una societat jerarquitzada, cosa que canvia durant el primer ferro, quan es produiria una incipient jerarquització del poblament, lligat a importants canvis estructurals de les societats del bronze final. L'aparició d'una elit que s'apropriaria dels recursos de la comunitat amb dues intencions que no deixarien d'estar lligades entre si, garantir la seva posició social i monopolitzar els intercanvis comercials amb la importació de béns de prestigi (àmfores vinàries fenícies). Aquesta situació s'hauria vist reflectida amb una organització del poblament en uns pocs nuclis de població concentrada, cosa que hauria facilitat el control de la resta de membres de la comunitat i hauria afavorit l'explotació agrícola més intensa del seu entorn immediat i una major producció d'excedents. Creiem que aquests nuclis de població del primer ferro (similars al documentat a l'Era del Castell) s'haurien ubicat en diferents punts del territori amb una relació d'igualtat els uns respecte els altres, sense un centre que capitalitzés el poder polític. Aquests assentaments del primer ferro haurien esdevingut la base de la definitiva jerarquització del poblament durant l'època ibèrica, conclusió a la qual arribem a partir dels indicis d'ocupació d'assentaments importants durant el primer ferro (el Vilar de Valls i Cesse a Tarragona). La jerarquització del poblament es desenvolupa completament durant l'ibèric ple, amb un probable centre de primer ordre que assoliria funcions de capitalitat que seria Cesse (Tarragona), centres de segon ordre que controlarien el seu entorn més immediat (el Vilar, Valls), centres de tercer ordre que tindrien com a funció principal permetre una explotació més intensa del territori i entrellaçar els diferents nuclis d'hàbitat (El Pla de Santa Bàrbara, Montblanc; els Manous, el Catllar; la Punta de la Cella,

Salou), i en darrer lloc centres de quart ordre amb funcions especialitzades tan en la faceta militar (punts de guaita com la Punta Coroneta, Mont-rà) o econòmica (granges, forns ceràmics, etc). En aquest context és quan ens podem començar a plantejar el fenomen urbà lligat a una societat complexa proto-estatal, amb centres de primer ordre i de segon ordre que assumirien funcions administratives i gestionadores del territori que podríem considerar pròpies de la seva "urbanitat". Durant l'ibèric final es descompondria l'estat arcaic indígena en una transició vers el típic model llatí de la *civitas* amb el seu corresponent *ager*.

AGRAÏMENTS

Volia fer palès els meus agraïments a Carme Belarte i Ignacio Fiz com a tutors del Treball de Recerca, així com a Marta Fontanals, Enric Vilalta i Mónica López per haver facilitat informació procedent de jaciments que havien treballat.

BIBLIOGRAFIA

- ALLUÉ, E. 2003, Les anàlisis antropològiques a Tarragona i el seu entorn: l'interès per l'estudi de la vegetació del passat i la utilització dels recursos forestals, *Butlletí Arqueològic de Tarragona* 25, 2003, 5-17.
- ARRAYÁS, I., 2005, *Morfologia històrica del territori de Tàrraco* (ss. III-I a.C.), Universitat de Barcelona, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, Instrumenta 19.
- ASENSIO, D., BELARTE, C., SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. 1998, Paisatges ibèrics. Tipus d'assentaments i formes d'ocupació del territori a la costa central de Catalunya durant el període ibèric ple, *Actas del Congreso Internacional Los iberos. Principes de Occidente (Barcelona, 12-14 de marzo de 1998)*, Barcelona, Fundació la Caixa, 373-385.
- ASENSIO, D., MORER, J., RIGO, A., SANMARTÍ, J. 2001, Les formes d'organització social i econòmica a la Cossetània ibèrica: Noves dades sobre l'evolució i tipologia dels assentaments entre els segles VII-I a.C., *Territori polític i territori rural durant l'edat del Ferro a la Mediterrània Occidental: Actes de la Taula Rodona celebrada a Ullastret (Ullastret, 25 al 27 de maig de 2000)*, Girona, Museu d'Arqueologia de Catalunya, 253-273.
- ASENSIO, D., OTIÑA, P. 2002, Àmfores d'importació i comerç en època ibèrica (segles V-I A.C.) a la zona del Camp de Tarragona, *Citerior* 3, 93-128.
- BARBARÀ, A., CAVALLÉ, J. 1982, Guia d'Alcover, Tarragona, Diputació de Tarragona i Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV.

- BEA, D. 1999, La necrópolis de Can Canyís (Banyeres del Penedès, Baix Penedès), *XXIV Congreso Nacional de Arqueología (Cartagena, 1997)*, v.3, 151-160.
- BEA, D. 2008, El port romà de Tàrraco. Aportacions historiogràfiques i noves interpretacions. La intervenció arqueològica als solars de l'U.A. 15 de Tàrragona (Tarragonès), *Citerior* 4, 149-186.
- BELARTE, C., HERNÁNDEZ, J., PRINCIPAL, J. 1996, El jaciment de Coll Roig (Bellprat, Anoia). Excavacions de 1995, *Recull* (Associació Cultural Baixa Segarra), 27-36.
- BOLÓS, M. 2003, El paisatge del passat (ss. IVaC-VIdC) i actual de la comarca del Baix Penedès, *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental: actes del Simposi internacional d'Arqueologia del Baix Penedès (el Vendrell, 8 al 10 de novembre de 2001)*, Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 239-248.
- BOSCH, J. M., SENABRE, M. R., MESTRES, J., MOLIST, N. 2004, Estat de la recerca i problemes d'interpretació del conjunt històric d'Olèrdola (Olèrdola, Alt Penedès), *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001 : Comarques de Barcelona 1996-2001 (La Garriga, 29 i 30 de novembre, 1 de desembre de 2001)*, v.1, 231-245.
- BRAVO, P., GARCÍA, M., RAMON, E., ADSERIAS, M. 2009, *Memòria de l'excavació arqueològica realitzada en el subtram VI. Tram Lleida-Martorell, Línia d'Alta Velocitat Madrid-Frontera francesa. Vil·la de Mas dels Quarts (Perafort, Tarragonès)*. Memòria d'Excavació Inèdita.
- BURÉS, L., ADSERIAS, M., MIRÓ, M.T., RAMON, E. 1993, L'assentament pre-romà de Tàrragona, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 3, 1993, 177-230.
- BURJACHS, F., SCHULTE, L. 2003, El paisatge vegetal del Penedès entre la Prehistòria i el Món Antic, *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental: actes del Simposi internacional d'Arqueologia del Baix Penedès (el Vendrell, 8 al 10 de novembre de 2001)*, Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 249-254.
- CARRETÉ, J.M., KEAY, S., MILLET, M. 1995, *A Roman provincial capital and its hinterland: the survey of the territory of Tarragona*, Ann Arbor.
- CELA, X., ADSERIAS, M., REVILLA, V. 2003, El *oppidum* ibèric de Masies de Sant Miquel (Banyeres del Penedès), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental: actes del Simposi internacional d'Arqueologia del Baix Penedès (el Vendrell, 8 al 10 de novembre de 2001)*, Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 255-265.
- DÍAZ, M. 2008, Noves evidències de l'urbanisme romà i ibèric a l'àrea portuària de la ciutat: les intervencions al solar número 18 del carrer Jaume I de Tàrragona, *Tribuna d'arqueologia*, 2007-2008, 169-194.
- DÍAZ, M. 2009, El castellum de Puigpelat, Fundació Privada Líber, Tàrragona, Biblioteca Tàrraco Arqueologia 5.
- DÍAZ, M., MACIAS, J.M., TEIXELL, M.I. 2005, Intervencions al carrer Sevilla núm. 12-14. Noves dades per l'evolució urbana del Casc Antic de Tàrraco, *Butlletí Arqueològic* 27, 47-104.
- DILOLI, J., BEA, D. 1995, Enterraments de l'edat del bronze a les comarques meridionals de Catalunya, *Citerior* 1, 33-50.
- DILOLI, J., BEA, D. 2005, El món ibèric a les comarques meridionals de Catalunya, *Món ibèric als Països Catalans: XIII Col·loqui internacional d'arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà, 14-15 de novembre de 2003)*, Puigcerdà, Institut d'Estudis Ceretans, 545-582.
- FABRA, M.E. 2008, Fontscaldes, in López Vilar, J., Vergès, J.M., *Valls i la seva història: Prehistòria i història antiga*, Valls, Institut d'Estudis Vallencs, 2, 242-282.
- FABRA, M.E., VILALTA, E. 2008, El jaciment i la seva seqüència històrica, in López Vilar, J., Vergès, J.M., *Valls i la seva història: Prehistòria i història antiga*, Valls, Institut d'Estudis Vallencs 2, 163-185.
- FABRA, M.E., SOLÉ, D. 2004, Els testers de ceràmica ibèrica de Fontscaldes, Estudi del diari d'excavacions de Josep Colominas i noves aportacions, *Quaderns de Vilaniu* 45, 101-113.
- FERRER, C., GARCÍA, J., MORER, J., RIGO, A. 2003, El Fondo del Roig (Cunit). Un nucli camperol ibèric de la Cossetània, *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental: actes del Simposi internacional d'Arqueologia del Baix Penedès (el Vendrell, 8 al 10 de novembre de 2001)*, Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 339-349.
- FONTANALS, M. 2006, *Memòria de l'excavació preventiva realitzada al jaciment de la Masieta de Queralt (El Catllar, Tarragonès)*. Memòria d'Excavació Inèdita.
- FONTANALS, M., OTIÑA, P., VERGÈS, J.M. 2006, El poblado protohistòric de l'Era del Castell (El Catllar, Tarragonès), *De les comunitats locals als estats arcaics: la formació de les societats complexes a la costa del Mediterrani occidental. Homenatge a Miquel Cura: Actes de la III Reunió Internacional d'Arqueologia de Calafell (Calafell, 25 al 27 de novembre de 2004)*, Barcelona, Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia de la Universitat de Barcelona – Institut Català d'Arqueologia Clàssica, *Arqueo Mediterrània* 9/2006, 281-288.
- GABRIEL, R. 2001, Aproximació a la topografia antiga de Tàrragona, *Butlletí Arqueològic de Tàrragona* 23, 281-345.
- GARCÍA, M., ROIG, F. 2007, *Memoria de las intervenciones arqueológicas y etnológicas en los terrenos del polígono industrial la Romiguera (Fase 1). Montblanc (Conca de Barberà). Delimitación de los yacimientos La Mitja Lluna II, Camí de Calaf*. Memòria d'Excavació Inèdita.

- GENERA, M., BARRIL, M., PEIRET, J. 2008, Datos para una redefinición de la necrópolis de Mianes de Santa Barbarà-Tortosa (Montsià-Baix Ebre, Tarragona), *Zephyrus* 62, 207-229.
- GIRÓ, P. 1947-1948, Nuevos hallazgos arqueológicos en el Panadés, *Empúries* 9-10, 253-268.
- GIRÓ, P. 1960-1961, El poblado pre-romano de "Mas Castellà" (Monjos, Villafranda del Panadés), *Empúries* 32-33, 159-182.
- GARCÍA, J., ZAMORA, D. 2005, Les necròpolis ibèriques a Catalunya, *Món ibèric als Països Catalans: XIII Col·loqui internacional d'arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà, 14-15 de novembre de 2003)*, Puigcerdà, Institut d'Estudis Ceretans, 955-970.
- GRAELLS, R. 2008, *La necrópolis protohistòrica de Milmanda*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, Hic et Nunc, 5.
- GRAELLS, R., BALSERA, R., SARDÀ, S. 2008, Rellegint la Cova de la Font Major. Un santuari en cova protohistòric al curs alt del Francolí, *Pyrenae* 39, 1, 45-66.
- GUTIÉRREZ GARCIA-MORENO, A. 2009, *Roman Quarries in the Northeast of Hispania (Modern Catalonia)*, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, Documenta 10.
- JOVÉ, F., BARBARÀ, A. 1973, Ampliació de la Monografia Històrica d'Alcover, in Vidal, C. *Història d'Alcover*, Alcover, Sant Jordi, 37-55.
- LÓPEZ CACHERO, J. 2007, Sociedad y economía durante el bronce final y la primera edad del hierro en el noroeste peninsular: Una aproximación a partir de las evidencias arqueológicas, *Trabajos de Prehistoria* 64 1, 99-120.
- LÓPEZ MULLOR, A., FIERRO, X., RIERA, M., SUAU, L. 1999, Resultats de les darreres campanyes d'excavació a l'establiment ibèric i la vil·la romana de Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf), *Miscel·lània penedesenca* 24, 220-267.
- LÓPEZ PRAT, M., SERRA MASSANSALVADOR, R. 2009, La recerca arqueològica al castell de Selmella (2003-2006), *Quaderns de Vilaniu* 56, 3-26.
- LÓPEZ VILAR, J., GÜELL, M., FOGUET, J., DILOLI, J. 1990, Un nou jaciment ibèric al terme dels Mongons (Tarragonès), *Butlletí Arqueològic* 12, 1990, 9-40.
- LÓPEZ VILAR, J., PREVOSTI, M., FIZ, I. 2011, Estudi del poblament per períodes cronològics i per tipologies, in PREVOSTI, M., GUITART, J. *Ager Tarraconensis 2. El poblament*, Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, 372-404.
- MALUQUER, J. 1984, *La Necrópolis paleoibèrica de Mas de Mussols, Tortosa (Tarragona)*, Barcelona, Universitat de Barcelona.
- MALUQUER, J. 1987, *La Necrópolis paleoibèrica de Mianes en Santa Bàrbara (Tarragona)*, Barcelona, Universitat de Barcelona.
- MAYA, J. L., PETIT, Mª A. 1994, L'Edat del Bronze a Catalunya. Problemàtica i perspectives de futur, *Xè Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Cultures i medi de la Prehistòria a l'Edat Mitjana. Homenatge al Professor Jean Guilaine (Puigcerdà-Osseja, 10 al 12 de novembre de 1994)*, Puigcerdà, Institut d'Estudis Ceretans, 327-342.
- MESTRES, J. M. 1979, El sepulcre megalític de Mas Pla (Valldossera, Querol, Tarragona), *Pyrenae* 15-16, 125-142.
- OLLÉ, A., VALLVERDÚ, J. 1995, Seguiment i descobertes arqueològiques al carrer Major i Plaça de Sant Andreu, *CES Informació*, 2, 5-7.
- OTIÑA, P. 2001, Les restes ceràmiques del mas de Fau, *Butlletí del Centre d'Estudis Alcoverencs* 95, 4-7.
- OTIÑA, P. 2007, El jaciment protohistòric del Pla de Santa Barbarà (Montblanc), *Aplec de Treballs* 25, 31-40.
- OTIÑA, P. 2008, L'edat del bronze a l'Alt Camp, in LÓPEZ VILAR, J., VERGÈS, J.M., *Valls i la seva història: Prehistòria i història antiga*, Valls, Institut d'Estudis Vallencs 2, 127-137.
- OTIÑA, P., RUIZ DE ARBULO, J. 2000, De Cese a Tàrraco. Evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibèrica y el proceso de romanización, *Empúries* 52, 107-136.
- PREVOSTI, M., GUITART, J.M. 2010, *Ager Tarraconensis*, Tarragona, Institut Català d'Arqueologia Clàssica.
- RAFEL, N., et al. 2008, El àrea minero-metal·lúrgica del Baix Priorat (Tarragona) en la protohistòria. Explotació i xarxes de intercanvi, *Revista d'Arqueologia de Ponent* 18, 245-269.
- RAMON, E. 1988, *El poblament de època ibèrica en la comarca del Baix Camp*, Tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de Barcelona.
- RAMON, E. 1989, *El poblament d'època ibèrica a la comarca del Baix Camp: estat de la qüestió*, Acta Arqueològica de Tarragona II (1988-1989), Reial Societat Arqueològica Tarraconense, 55-67.
- RAMON, E. 1995, La necrópolis protohistòrica de Milmanda (Vimbodí), *Citerior* 1, 107-117.
- RIGO, A., MORER, J. 2003, Les Guàrdies (El Vendrell). Un assentament metal·lúrgic d'època ibèrica, *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental: actes del Simposi internacional d'Arqueologia del Baix Penedès (el Vendrell, 8 al 10 de novembre de 2001)*, Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 327-339.
- ROS, A. 2005a., Ideologia i ritual: aportació a l'estudi sobre la religiositat de la Cessetània, *Revista de la Fundació Privada Catalana per a l'Arqueologia Ibèrica*, 1, 147-184.
- ROS, A. 2005b, L'ibèric tardà a la Cessetània: Canvis i continuïtats en el món ibèric (segles III aC- I aC), *Món ibèric als Països Catalans: XIII Col·loqui internacional d'arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà, 14-15 de no-*

vembre de 2003), Puigcerdà, Institut d'Estudis Ceretans 1, 583-596.

ROVIRA, C. 1986, *Memòria de l'excavació al castell del temple de Barberà (Conca de Barberà)*. Memòria d'excavació inèdita.

ROVIRA, J., BATISTA, R. MOLIST, N. 1991, El conjunt monumental d' Olèrdola: les darreres campanyes d' excavacions (1983-1989), *Tribuna d'Arqueologia* 1989-1990, 87-100.

SANMARTÍ, J. 1995, Les necròpolis del període ibèric ple i tardà a Catalunya, *Citerior* 1, 91-106.

SANMARTÍ, J. 2004, From local groups to early states: the development of complexity in protohistoric Catalonia, *Pyrenae* 35, 1, 7-42.

SANMARTÍ, J., SANTACANA, J. 2005, *Els ibers del nord*, Rafel Dalmau, Barcelona.

SANTACANA, J., BOSCH, J. 2005, *Blat, metalls i cabdills. Catalunya del neolític a la iberització*, Rafel Dalmau, Barcelona.

SANTACANA, J., SANMARTÍ, J., POU, J. 1993, El poblament ibèric a l'àrea cosetana, *Laietania* 8, 181-206.

RIERA, S. *et al.* 2010, Evolució del paisatge vegetal al Camp de Tarragona: estudi pol·línic de la seqüència sedimentològica procedent de l'aiguamoll de la Sèquia Major (la Pineda, Vila-seca), *in* Prevosti, M., Guitart, J.

Ager Tarraconensis. Aspectes històrics i marc natural, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Documenta 16, 163-172.

SERRA VILARÓ, J. 1932, *Excavaciones en Tarragona: memoria*, Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, Madrid.

VERGÈS, J.M., *et al.* 1997, *Alcover una història*, Centre d'Estudis Alcoverencs, Alcover.

VILALTA, E. 2007, *Memòria dels treballs arqueològics a la plaça de l'Estació n.2 – CEIP Eugeni d'Ors – Valls, Alt Camp, Tarragona*. Memòria d'excavació inèdita.

VILASECA, A., DILOLI, J., ZARAGOZA, J., FOGUET, G. 1995, El poblat ibèric de Manous (El Catllar, Tarragonès), *Actas del XXI Congreso Nacional de Arqueología (Teruel, 1991)*, Zaragoza, Gobierno de Aragón 3, 837-850.

VILASECA, L. 1968, Notas de arqueología de Cataluña y Baleares, *Empúries* 30, 352-353.

VILASECA, S. 1973, *Reus y su entorno en la prehistoria*, Asociación de Estudios Reusenses, Reus.

VVAA 1994, *Gran Geografia comarcal de Catalunya*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona 5, 5-8, 240-244.

YNGUANZO, M. D. 2002, *Excavació arqueològica La Cella, Salou, el Tarragonès*, Memòria d'excavació inèdita.